

անուշահոտութեամբ», եւ այն, առանց ակնարկելու եկեղեցու մասին: — Ե. Խորենացին՝ ընթարձակելով Փ. Սոկրատի կարճ ներմուծումը խաչի նշանի մասին, աւելացնում է եւ «Հանգիւստն երկոտասան աստեղծութիւն, որ Հռոմի ոչ միայն Մեն Սոկրատը, այլ ոչ եւ Փաղըր»:

Բայց արդ խորենացւոյ աղբիւրը կը ճանչնանք անմիջապէս Վրասիոյ յիշատակարանին մէջ: Վոլուժ կ'ընէ այն գիտնական թարգմանութենէն՝ զոր Օրբորդ Ուարդրոպ (Mdmelle Wardrop) ի գլուխ հանած է Սարքինիի Տրատարական բնագրին վրայէն եւ տպագրութեան է ի Studia Biblica, Life of St. Nino. Oxford (Clarendon Press.) 1900. p. 49, այսպէս* «Եւ յետ սակաւ ժամանակի, զինի զնեսակոստեին, ի չորրորդ աւուր շարաթուն, տեսին սքանչելիս զարմանալի յոյժ. ահա սին լուսոյ, ի ծնւ խաչի, կայր ի վերայ խաչին եւ երկոտասան աստեղծ պատկեալ պատկին գնովաւ. եւ ի խաչէ ի վերայ ըլրան բուրբի յոտ անուշութեան. եւ ամենեքին տեսին զգարմանալիս. բազումք ի Հնթանոսաց դարձեալ եւ մկրտեցան ի նմին աւուր. եւ քրիստոնէսոյք հաստատեցան ի հաւատս իւրեանց եւ փառաւոր առնէին զՎստուած:» «Բիւժ մ'եղին ալ հնագոյն բնագիրը (Akh. Var.) կը յաւելու. «Եւ ըլլուն՝ յորոյ վերայ կանգնեալ էր խաչն՝ ցնծայր. եւ գողդէր երկիրն ամենայն եւ ի լերինս, ի բլուրս եւ ի ձորս ամալ ըլլուման անուշութեան տարածանէր յամենայն կողմանս ի վերայ երկրի... եւ լսելի լինէին գողմունք մեծամեծք, եւ ամեններին որ լսէին զերգ սաղմոսաց, երկնէին եւ զարմանային յոյժ երկիւղել եւ գողութեամբ երկիր պագին պատուական խաչին եւ մեծաւ ուրախութեամբ փառաւոր արարին զՎստուած:» — Խորենացւոյ բնագրին մէջ ասոնց համաձայն եղած կտորներն ենթագծած որոշած եմ:

Կարծեմ Ուսուցչայեւ խաչաթեանց ալ պիտի ընդունին այժմ, ինչպէս լիովին կը ցուցնեն այս վկայութիւնքն, թէ Խորենացի թարգմանած կամ օրինական է Վրական օրեւ յիշատակարան մը՝ իւր պատմութեամբ գրելու առնել: Կրտսեր գիմել Մեն Սոկրատայ տուած տեղեկութեանց միայն, բայց զանց ըրած է. իսկ մեր ընթերցողք կրնան համեմատութեան առնուլ նաեւ Զուանշերի բնագիրը՝ Գլ. ԺԱ:

* ձեռնարկը գաղղ. լեզուաւ գրած էր Կոչմունքս, զորոնք պատշաճ տեսանք հին լեզուաւ թարգմանել համեմատութեան դիւրութեան համար: ԹԳԿՄ:

Անցնիք Ուսուցչ. խաչաթեանցի մասնանշէր բրած առաջին տարածայնութեան, որուն մասին կը գրէ՝ «Ա. Վրաց առաջնորդ (եւ ոչ թագաւոր) Միհրան՝ նախ քան իւր հաւատալ, իմացաւ Հայոց դարձի մասին եւ ստուգեց այդ լուրը Ս. Դուանշէր — մի հանգամանք, որ ամենեւին չէին յիշում Մ. եւ Փ. Սոկրատս,՝ Հոս ալ Խորենացին կը համաձայնի Վրական յիշատակարանին, ուր կը կարգանք (p. 21) թէ Միհրան եւ իւր ժողովուրդն զարմացած իրենց կողմ կրծանման վրայ որ շանթահար եղաւ Ս. Դուանշի (կամ Նինայի) ազօթքով, եւ կը խնդրէին ասոր ձմարիտ պատճառը. յետոյ կ'ըսուէ՝ «Յայնժամ ասէին ոմանք թէ այս գործ է Վստուծոյ որոյ զօրութիւն փոխեաց զՏրդատ թագաւոր Հայոց աշխարհի ի վարազ եւ խոջէ ի մարդ... յետ սքանչելեացս որ եղին ի Տրդատ՝ համարձակ խօսէին ի Բարթիլ զփառացն եւ զպատուոյ Բրիստոսի,՝ Այս մանրամասնութեան մասին կրնայ տեսնուիլ նաեւ Զուանշեր՝ Գլ. Բ, էջ 48 ուր Խորենացւոյ համեմատ ալ է խօսքը՝ «Եւ կեսք զձմարիտն ասէին, թէ մեծ Վստուածն որ եհար զթագաւորն Հայոց, եւ դարձեալ բռնչեաց Հայաստանօք հանգիւստ, նա արար զքանչելիս լայս», Արդ քիչ մ'եղին Միհրան՝ մոլորած լընաց մէջ եւ վերին երկիւղէ մը բռնուած՝ «Եւնաց զոր լուա վասն Տրդատայ, եթէ կամեցաւ ճանապարհորդել յորս, հասնին թմե հաւրածք ի ցեառնէ. զոր համարեցաւ՝ թէ եւ նմա այնպիսին զիպելոսէ, իւր պարագայքն ալ նոյն են Տրդատայ պարագայից հետ եւ ասով վախ կու գայ Միհրանայ վրայ. երկուքն ալ որսի ելած էին՝ երբ հասան հարուածքն: Ասի նշանական զաղեւ (dramatique) կէտ մին է պատմութեան, զոր միայն Մ. Խոր. պահած է:

Բայց անցնիք դարձեալ Ուսուցչ. խաչաթեանցի եղբակցութեանց, որ կը գրէ. «Ը. — Խորենացին առաջ է բերում՝ Մ. եւ Փ. Սոկրատին նոյնպէս բնաւ անծանօթ՝ Վրաց առաջնորդի անունը (Միհրան), մայրաքաղաքը (Մծխիթի) եւ Արամազդի անվարկայն պատկերը,՝ նախ այս ամէն անուանք իրօք կը գտնուին Վրական յիշատակարանի մէջ եւ դարձեալ Զուանշերի թարգմանութեան մէջ. իսկ Ամպրոպաց (Որոտմանց) գից՝ Արամազդայ՝ պատկերին նկատմամբ թող լսեն ընթերցող թէ ինչ կը գրէ Վրաց յիշատակարանը (p. 18) «Ի միւսեք յաւուրս մարտի բազում երթայր ի մեծ քաղաքն արքունի Մծխիթայ ի գնէլ զոր ինչ որ կամէր եւ ի զոհէլ գից իւրեանց Արամազայ: Եւ Ս. Նինայ

էր ընդ նոսա: Իրբեւ հասին ի քաղաքն Մծիխ-
թայ՝ գնացին ագանել ի տան միում մերձ ի
կամուրջն Մոգուց... Հարցանէր Ս. Նինոյ ցկին
Սէ Տրեպայ. ԶԻ՛նչ ինչ իցէ այս: Եւ կինն տայր
պատասխանի. այս սովորութիւնն է արիանել
խունկս առաջի մեծի գից իւրեանց:,, Այս գիթ
կը նկարագրուի թէ “ռնէր ի ձեռին սու-
սեր” որ շողայր իրբեւ զփայլակն, եւ երբ Ս.
Նինոյ կ’աղօթէ Աստուծոյ՝ “յանկարծակի շնեաց
հորմ” ուժգին, եղեւ ձայն որոտման, եւ փայ-
լատակունք հասան, եւն, իսկ ժողովուրդը վախ-
ցած՝ կը փախչի: Արդ հոս խորնացոյ պատ-
մախն ամեն կարեւոր տարեգրը կան, որ դար-
ձեալ զՄիհրան “առաջնորդ”, Վրաց կը կոչէ եւ
նչ թէ թագաւոր, այն պատճառաւ որ Միհ-
րան թագաւոր չէր, թէպէտ եւ Վիրք այնպէս
կը համարէին զինքը, բայց եւ ինքնակախ կա-
ռավարիչ էր: Կը տեսնուի ուրեմ խորնացի
գիտէր պատմական ճշմարտութիւնը այս մասին:
Միւս աղբիւրներն այս կէտը չեն գիտեր:

Կը գրէ ուսուցչապետ Խաչմիտանց. գ.
— խորնացին լուամ է Մ. եւ փ. Սոկրատի
աւանդած աղօթատան կամ եկեղեցու շինու-
թեան մասին, որ ձեռնարկեց Վրաց թագա-
ւորը:,, Կ’երեւայ ինծի թէ խորնացի հետեւած
է զուգուին շատ Ննագոյ մէկ ձեւին, որուն հա-
մեմտն թագաւորին հոգը կ’ըլլայ միայն կան-
գնել խաչն եւ հրամայել յարգել դանի: Այս
ամէնը կը գտնուի Վրաց բնագրին մէջ: Իսկ
Ռուսիոնու եւ Սոկրատ թագաւորին եկեղեցի մը
շինել կու տան խաչը կանգնելու տեղ, առանց
խաչին մասին բառ մ’ըսելու: Ահա Ռուսիոնոսի
պատմածը. “Անդ է գերեալն, ուսուցանէ զՔրիս-
տոս Աստուած, զօրինակ զկարգս պաղատանաց
եւ զօրինակ աղօթից որչափ ինչ վասն իրացն
արժան էր ծանօթս ասնել կնոջ” ասնէր: Սա-
կայն տայր խրատ շինել զեկեղեցի եւ ցուցանէր
զձեւ նորուն: Այսպիսի մի վայր կոչէր Արքայն
զժողովուրդն ամենայն, պատմէր զամենայն ի
սկզբանէ որ ինչ եղեւ վասն իւր եւ թագուհ-
ւոյն, եւ ուսանէր զհաւատան, եւ չեւ իսկ մեր-
ձեցեալ ի խորհուրդն ինքը ասաքեալ ժողո-
վորդեան իւրոյ: Հաւատան արք ի ձեռն արքային
եւ կանայք՝ ի ձեռն գժնային եւ միաբան հաւ-
անութեամբ ամենեցուն շինի Եկեղեցին վաղ-
վաղակի:,, Եւտայ կը պատմէ Ռուսիոնոս այն
միջոգեպէս զոր խոր. չի գիտեր, չի ինչպէս սին
մ’իւր տեղը դնել կարելի չէր, բայց գիշերն Ս.
Նինոյ աղօթելով՝ երկրորդ օրն ինքիրմէ ելաւ եւ
կեցաւ իւր պատուոյ տեղը հրաշքով՝ Ռուսիոնոս

կ’աւարտէ այսպէս. “Զայս ամենայն որ եղեւն
պատմեաց մեզ այր հաւատարիմ Բակուր, աղ-
գին իւրոյ թագաւոր, իսկ առ մեզ առաջնորդ
սպասկաց (որոյ մեծ էր փոյթ եւ կրօնից եւ
ճշմարտութեան) յորժամ շատ իսկ միաբան
ընդ մեզ էր յերուսաղէմ առաջնորդ սահմա-
նացն Պաղեստինացոց:,,

Արդ այժմ պիտի ցուցնեմ այն աղբիւրն
որմէ քաղած է առասպելն ճշմարտութեան այս
մեծ պատմիչը “Թագաւորն, Բակուր, Ռուսի-
ոնոսի գիւրահաւան մտաց վրայ այն մեծ ապա-
րուութիւնը գործելով: Արդեամբք ընթերցողքս
կրնան այս առասպելը գտնել անվաւերաբանի
մը մէջ, որ հրեական եպոստոմ ունի, բայց շատ
հին է, եւ կը կոչուի “Կտակ Սողոմոնի”, եւ
տպագրուած է Միսնէի Հայրաբօսութեան Եղե-
նական բաժնին մէջ: Հոն կը գտնենք պատմութեան
որ առաջինը զիստաւոր քարը՝ վէ՛նն անկեան՝ շատ
յամառ ու ապստամբ էր, այնպէս որ արուես-
տաւորաց ամեն ջանքն ու աշխատութիւնն ապար-
գին կը ձիար առանց կարենալու քարը վեր-
ցրնել եւ տեղը դնել: Վերջապէս Սողոմոն իւր
մասանին զրած ստիպեց գեւ մը, որ կարծիր
ծովէն կու գար, եւ այս գեւն մէկդի թօժու-
ելով օդն՝ որուն մէջ պատուած էր, մտաւ այն
հակա քարին տակը եւ անխնայեւ կրկին կոնաւ
ուռիլ ամպաձեւ: Քարը բարձրացաւ եւ օդին
մէջ առ կախ մնաց քանի մը վայրկեան, պարտպ
օդին մէջ յառաջ շարժեցաւ եւ գնաց իւր
ճիշդ տեղը նստաւ: Ճիշդ ինչպէս կը պատմէ
Ռուսիոնոս՝ Միհրանի շինած եկեղեցւոյ սեան
համար. “Եւ ահա առաջի ամենեցուն որ կային
զարմացեալ եւ պրանջացեալ, մինչդեռ պշու-
ցեալ հայէին ի խորիսին նորուն, առանց ու-
րուք շարժելոյ կանգնէր սինն. , , ,

Ռուսիոնոսի է այս վրեական պատմու-
թեան ծագման մասին կասկած ունենալ: Թա-
գաւորն Բակուր յիշեալ անվաւերականն տեսած
ըլլալու է Երուսաղէմ, թերեւս իսկ ի գլուխ
համած անոր վրական թարգմանութիւնը, զոր
կը նշանակէ Աղեքսանդր Խախտով (Алекс. С.
ХАХАНОВЪ) իւր վրական Մասնագրութեան
Պատմութեան մէջ (Очерки по истории гру-
зинской словесности. Մոսկուա 1897.) Շատ
աւելի ուշ ժամանակ, կարծեմ՝ իւր 500թ,
վրացիք ստամբակ սեան զօրոյն աւելցուցած
պիտի ըլլան Ս. Նինոյի իրենց զօրոյն վրայ:
Աձե՛ն պարագային այս միջոգեպէս արդէն մեռ-
ածաւ է Զուսնչէրի քով՝ Գլ. Ժ:

Արդ Մ. խորնացի չի գիտեր տակաւին

այս վէպը, իրեն ծանօթ էր միայն այն զարմա-
նալի խաչին պատմութիւնը: Իր կանգնուած էր
բլրան վրայ քաղաքին արեւելակողմը Արամազ-
դայ պատկերին տեղը: Այս կէտն իսկ որ սեան
զրոյցն աննանօթ 'է Նորենացոյ' գեղեցիկ
վկայութիւն մըն է իւր աղբերաց հնութեան:

Բայց արդ փոքր Մոկրատ այս երկուքն ալ
իրարու խառնած է, թէ լուսաւոր խաչն եւ թէ
հեկրեկող սիւնը, այսպէս բառ առ բառ. "Եւ
հրամայեալ ուրեմն ինքզնիւ [զնշան խաչին
Քրիստոսի... եւ զի ոչ էր գործ ճարտարի՝
արհամարհնալ լինէր ի բազմաց. իսկ սուրբ
կինն կայր յազօթս զգիշերն ամենայն եւ ի
վաղիւն լուսաւորեալ լինէր նշան խաչին, որ
հիացոյց զհեռաւորս եւ զմեղաւորս, եւ հաս-
տանեացն ի հաւատս:] Թայեմամ հրամայե
շինել տուն աղօթից, եւն: Ամբողջ այն կտորը՝
զոր անկիւնաւոր փակագծի մէջ գրինք, կը
պակսի Մեծ Մոկրատայ քով:

(Մեղացած էալ ակեմ):

ԾԱՆՈԹ ՈՒԹԻՒՆ

Գիտնական նիւթերու վրայ անպակաս
եղած են եւ պիտի ըլլան իրարու հակառակ
անտուժիւններ: Վիճական գրութիւնք (որոնցմէ
հետէ ըլլալու են հակառակասեր օգին եւ
արհամարհոտ ոճը) կարեւոր են վէճի ենթարկուած
նիւթի լուսարանելու, եւ փոքր փոքր եղբակցու-
թեան մը յանգելու յօգուտ գիտութեան:

Մտաբանութեան արժանի է, թէ սոսկիւ
նչի մը գրութիւնն ունի ճանաչող յարգ, բայց
հասարակութեան պատկանող անձի մը գրութիւնն
կրնայ ստանալ բոլորական յարգ ու վարկ,
մանաւանդ եթէ է նոյն հասարակութեան organի
մէջ երեւի: Այս պատճառաւ, ծանր թիւթերը
մեծապէս զգուշաւոր են եւ չեն հրատարակեր
այնպիսի գրութիւններ՝ որ կերպով մը կրնան
համարուիլ լուծիչ եւ քակիչ բարի յարաբերու-
թեանց: Վեհանման մտաբան ծանր աչք մը կ'արձակէ
թէ սոսկականի մը եւ թէ հասարակութեան մը
կողմանէ իրեն գէմ հրատարակուած նսեմ
գրութեանց եւ հեղանական առաջուածոց, եւ
անոնց վրայ կը տարածէ քրիստոնէական ան-
անտուժեան քողը: Յիշուի, լուի ինչո՞ւնն ունի
յարգ սոյնայ, — որ սիրոյ սակեղնիկ աղերսն
անվճար կը պահէ:

Գրութեանն նպատակն ու փափաքն է,
թերթնացութեանց առաջն առնուլ, ուստի կը
յայտնուի, թէ վարքութեան զիջելոյ բացառապա-
թեան միջոցին՝ առանց իւր գիտութեան Հնգրեմն
Սեպտեմբերի Բաշնի Դէլ էլ 283 "Գեղապառ-
պառնութիւններ" վերնագրով խիստ պատասխան

մը տրուած էր, որուն կծու ոճը (եւ թէ ուրիշ
մէկուն այսպիսի գրութիւնք) հասարակութեան
խաղաղութեան զգածմանց դէմ էն. — թէ եւ զգախ-
տաբար այն ալ ստոյգ է, որ "Գեղապառնի" մէկ
յօդուան Հնգրեմնի դէմ է — այն, ստոր առաջին
ընդեր տուաւ:

Անկերծօրէն կը դնահաստենք երկգարեան
գիտնական եւ բազմաբղիւն Վենետիկ Միւի-
թարեան Միաբանութեան յարգն ու վարկը,
եւ իրաւամբ մեծ համարում կը վայելէ թէ
հայազգի եւ թէ օտարազգի ժողովրդեան մէջ:
Վենետիկ Միւիթարեանց եւ Վիեննայի Միւիթա-
րեանց ոչ ապաքեն են Մեծին Միւիթարայ եղի-
թիք առջ. ուրեմն ո՞վ որ նաեւ յանգողոյն եւ
յանխորհուրդս զպէի եղիւ թէքեթն մէնու,
անով իսկ կը վերաւորէ օգնական ընկեր թէք:
Մեր բնաբանն է, թէ համակիւր եւ փոփոխակի
յարգութեամբ (որ իրք ալ պէտք է երեւի թէ
ի բանն եւ թէ ի գրութիւնն իւրաքանչիւրոց),
երկու հայազգի համանուն համարիւն եւ համա-
վախճան Միւիթարեան Միաբանութիւնք, —
որոնցմէ իւրաքանչիւրն սակի յիւր շնորհ՝ Ըս-
շնորհելոյ Ցեռան, — պէտք են իրարու ձեռք
կարկառել եւ օգնել իրեն եղբայր եղբոր, որով
կ'ըլլան Գեռնալ, — եւ կը կարողանան գործել
մեծամեծս յասպարիկ բարոյական եւ աշխարհական
գիտութեանց եւ գրութեանց, նպատակաւ մեր
հայ ազգին միտքն լուսաւորելու եւ սիրտն
ազնուազնեցու ի փառս Աստուծոյ:

Հ. ԹՈՌՈՆԻԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ՆԱԿԱՐԱԿԱՆ — Աղբիւրներ նազոյն հայոց պատ-
մութեան. 289:

ՊԱՍՄԱԿԱՆ — Սոխաթիթիւրալոյ ազգայինք մի
շամիւս կ'ըլլան հայ եպիսկոպոսութեան վերա-
նորոգութեանը համար. 297: — Անարկ մը
լեհահայոց վրայ. 300:

ՆԵՆՍԱԿԱՆ — Բժիշկ Դոկտ. Նահապետ Ռո-
սիւնեան. 305: — Կոլոն. 309:

ՄԱՏՆԵՆԱԿԱՆ — Մ. Խոզնաշուկ պատմութեան
ժամանակն մասին (Թղթակցութիւն հայազէտ
Փ. Կոնքերի). 317:

Ժանօթութիւն. 320:

ՀԱՍՏԱՐԱՆԻՉ ԵՒ ՊԱՍՄԱՆԱՍՈՒՆ ՆՍՐԱԿԱՆԻ

Հ. ԲՈՒՅՆԵԼ Կ. ՊԱՐԱՆԶ

ՊԵՆՆԱՆ, ՄԻԹԱՐԵԱՆ ԶԱՐԱՆ